

ЗА ВРЪЗКАТА „ЕТИЧЕСКО — ЕСТЕТИЧЕСКО“ В БЪЛГАРСКАТА КНИЖНИНА ОТ 20-те — 30-те ГОДИНИ НА XIX в.

Иван Радев

Духовният живот у нас през 20-те — 30-те години на XIX в. усложнява своите форми и търсенията на литературата преминават под знака на Просвещението и просвещенските идеи. Усложнява се и характеристиката на нравственото, застъпвано и утвърждавано от книжовните творби. Продуктивните за втората половина на XVIII в. модели на религиозно-дидактичната и историографската книжнина с моралистичната си същност в началото на XIX в. продължават да заемат своето място. Обаче техните функции и роли са се модифицирали, за да гравитира въздействието им към форми, които свидетелствуват за тяхното завръщане към истинската им, еднозначна роля. Те постепенно загубват универсалния си характер и се вметват в руслото на само присъщите тям функции. Прямо явленията и типа проблематика, които ни интересуват тук, религиозно-проповедническите творби и историографските съчинения не са вече значещи, в тях не се отразяват съдбата и измеренията на нравственото като норма, като взаимодействие с естетическото. Материал за показателни наблюдения ни дават Вторият видински сборник и „Гражданско позорище“ на Софроний, „Рибният буквар“ на П. Берон, „Славянобългарско детоводство“ на Н. Бозвели, „Забавникът“ на К. Огнянович, „Месецословът“ на Хр. С. Николов, преводната проза, оригиналната публицистика, просвещенската поезия, документално-биографичната проза, където властвуват гражданската тематика, публицистичният патос, елементите на художественост. . .

Разслоението на формите, чрез които се утвърждава нравствеността, е в тясна връзка с усложняването на формите на самата литература. Доказва го категорично още творчеството на С. Врачански от първото десетилетие на века — жанрово многообразно, богато в тематично отношение. В неговите съчинения откриваме изявата на нравственото в няколко насоки, като е подирен опитът на чуждите литератури, възможностите на оригиналното мемоарно-документално и публицистично изложение. След него ще дойдат П. Берон, Д. Попски, Н. Бозвели, Н. Рилски, К. Огнянович, Хр. Павлович, Р. Попович. . . За да се превърне книжнината ни от 20-те — 30-те години в една доста пълна и многопосочна картина на нравите в територия, където етическото като норма и внушение произтича от връзката му с естетическото.

Тук нямам възможност да се спра на всички форми, които имат системно-обхватен характер и свидетелствуват за еволюцията, която търпи взаимодействието между нравственото и художественото, придобивайки все по-ограничен и пълноценен смисъл. Ще засегна две от тях, свързани с опита на чуждите литератури. Първата обобщава явления, които доказват, че книжнината от началните десетилетия на века подема и утвърждава нравственото все още чрез

средствата и възможностите на дидактично-разсъдъчното. Жанровата му неуточненост е очевидна и тя проличава в наслова на отделните дялове в книгите на авторите-просвещенци: „умни ответи“, „добри съвети“, „философски мъдрости“, „нравоучителни изречения“, „различни мъдри изречения“, „различни истории“, „речи нравоучителни философски“. . . „Рибният буквар“ на П. Берон е типично и показателно явление. Но ако трябва да сме по-точни — със същата цел, в същия дух ние ги срещаме при Втория видински сборник на С. Врачански. Близостта между тях две съчинения в общия им съдържателен и структурен план е естествена. „Енциклопедичният“ характер на „Буквара“, за който говорят изследвачите, е преди това „повторен“, но не в плана на школското, а на общо-духовното чрез „Разкази и разсъждения“ на Софроний. Така „добрите съвети“, както много сполучливо обобщава фрагменти от този род П. Берон, са първата стъпка към обективизиране на нравствената позиция на просвещенеца. В абстрактно формулираните изисквания, които обобщават конкретното и го надмогват, Софроний, Берон, Бозвели, Огнянович, М. Кефалов, Р. Попович виждат опора, виждат фактор, който може да активизира българина, да го превъзпита и т. н. Те се оказват гъвкава жанрова форма на дидактичното — отворена в структурно отношение, без изисквания за строга композиция и завършеност, без симетрия на съдържанието. . . Така първата част на Втория видински сборник, носеща заглавието „Страхът от господата — начало на премъдростта“, е поредица от нравствено-поучителни късове, в които се включват религиозни моралистични максими и житейски практически съвети за отношенията в семейството, с околните. Афористичната им формулировка подкрепя техния предписателен характер. В същия дух са и „добрите съвети“ от „Рибният буквар“ на Берон. Ще посоча близостта между тях две важни за авторите си и за целия ни книжовен живот от първата четвърт на века творби, за да се осъзнае закономерният ход на търсенията и творческото съзнание на българина тогава, ориентацията му към сходни форми на въздействие:

Софроний

- „Не въздавай зло за зло.“
- „Който много дума, он е многознайца и ложь.“
- „Който на другиму яма копей, он у нея легко пада.“
- „Не обещавай се онова, що не си възможен, че ще го сториш.“
- „Почитай стария люде, почто и можеш стар да будеш.“

Берон

- „Не отдавай зло за зло.“
- „Който много хортува, я много лажи, я много блънува.“
- „Който трап за другиго копей, себе си за вътре закопава.“
- „Щото не можеш да сториш, нити да се вричаш, че ще го сториш.“
- „Почитай старите доде младейш, да почитат и тебе кога остарейш.“

Примерите могат да се увеличат. Близостта е очевидна и е възможно да се дължи на общ източник. Не е доказано. Но това не е от съществено значение. По-важното е, че в рамките на двете книги личните позиции на авторите и нравствените изисквания са обективизирани в еднаква форма и изпълняват една и съща функция. Различията са от формално естество — при Софроний „съветите“ са включени в схемата на по-единно изложение, което се стреми към обхvatност, което личи и от количествените показатели, и е подирена по-обстоятелствената им характеристика. При Берон „съветите“ са по-лаконично формулирани, с тежнеене към ритмизирани фолклорно-афористични форми (поговорките, пословиците) и това е последица от предназначението им за българското училище.

Израз на тази форма на утвърждаване на нравственото са не само първият дял на Втория видински сборник и „добри съвети“ в „Рибният буквар“. Ето в „Забавника за лето 1845“ от К. Огнянович има раздел „Нравоучителни изрече-

ния“ (с. 127 и сл.). Втората книга на „Славянобългарско детоводство“ (1835) от Н. Бозвели е почти изцяло изградена от нравоучителни максими и фрагменти. В преведеното от М. Кефалов съчинение на Ю. Венелин „Заради възрождения новой българской словесности или науки“ също има раздел „Различни мъдри изречения“ (с. 158 и сл.), формулирани в духа на познатото от сб. „Разкази и разсъждения“ и „Рибният буквар“. Ето типичен откъс: „Не присмивай се сирмаху: защото Злочестие и Доброчестие са общи, сиреч днес у мене, утре у другито, и никога у никого.“

Като най-разгърната защита на нравственото под знака на дидактично-разсъдъчното от първите десетилетия на XIX в. е „Христоитията“ на Р. Попович (1837). Тук проличава усилието да се конкретизират принципите на „благодравие“, към което трябва да се приобщи българинът. Изискванията са в духа на непоклатимото предписание. Въпреки и преводни, несъобразени със спецификата на националния живот у нас, книжовникът Р. Попович застава твърдо зад тях, убеден, че чрез тяхното възприемане ще се стигне до високо нравствено поведение и култура. Същността на съдържанието на „Христоитията“ е предизвиквала и осъдителните изводи на някои изследвачи, които виждат в нея утвърждаването на филистерски морал, на „морала на златната среда“¹. Но не можем да се съгласим с друго едно твърдение: „Особено е допаднала тя на вродения български практицизъм и утилитаризъм, на пословичната българска спестовност, на нашата прекалено трезва и реалистична психика.“² Защото така или иначе намерилото място в „Христоитията“ е оставало в границите на нормативното, без да отразява непосредствени черти на тогавашния живот у нас. Сигурно е истина твърдението на изследвачите, че на много места Р. Попович „се е отклонявал от гръцкия текст, като се съобразявал с българските условия, с понятията и навиците на нашите читатели“. Но това по същество не променя изолираността на нейните предписания спрямо българската действителност — те са били просто неприложими сред безпросветната маса българи и безсмислени сред издигнатите в културно отношение възрожденци. Защото първите са били чужди на такава платформа за изтънчени нрави, а вторите са нямали нужда от нея, тъй като усилията им са били премного погълнати от идеите, които претворяват в обществения живот.

Обективизирането на нравствените изисквания чрез литературата от началото на века не застава само на нивото на „добрите съвети“, които знаем от първата част на Втория видински сборник. Другият раздел на „Рибният буквар“ — „Умни ответи“ — е също междинна форма за отдалечаване на нравствено директната му формулировка. Чрез диалога се прибъгва до епическите елементи в овладяването на човешките постъпки. Ето типичен случай: „Солон попитаха: — Как може да се одържи едно царство? А той отвеща: — Ако гражданите се покоряват на началниците, а началниците на законите.“

Процесът добива нови измерения, чертае нови перспективи за приемственост и чрез включеното в раздела „Философски мудрости“ на сборника „Разкази и разсъждения“. Същия тип фрагменти застъпва в „Рибният буквар“ П. Берон под наслов „Различни истории“, К. Огнянович в „Речи нравоучителни философ“ от „Забавника“ (с. 53 и сл.), Р. Попович в „Кратка история на ония, които се поминуват и „Христоитията“ (с. 129 и сл.), Н. Бозвели в раздела „Повести нравоучителни“ в Славянобългарско детоводство (ч. II, с. 41—56) и др. В тях се срещаме с принципа, разтворен в случка от живота на исторически личности и църковни дейци, нравоучението е втъкано в човешка постъпка, която, макар и схематично пресъздадена, идва със своите повествователни елементи, със занимателното, с

¹ Вж. Б. Пенев. История на новата българска литература. Т. III. С., 1933, с. 535—543

² Пак там. Т. III, с. 541.

вторичния характер на внушението. Твърде голяма е разликата между живота, който води читателят на Софроний, Бозвели, Берон, Р. Попович, Ат. Кипиловски, от живота на Платон, Ал. Македонски, Сократ, Аристотел, Сенека, Бюфон, Волтер, Наполеон. Но това е все пак „очовечената“ трансформация на идеала. Чрез занимателното за тях като конкретни личности се внушава по-убедително типът поведение. Още повече, че се срещат страници за живота и на западноевропейски дейци от по-ново време — Кювие, Наполеон, Волтер, Бюфон („славния француски естествословенец“). Всичко това, поднесено със средствата на концентриращата в себе си и поука, и любопитство, и занимателност случка, е в руслото на повествование, при което нравственото достига до читателското съзнание и чрез „каналите“ на емоционално-сетивното. Истина е, че липсват връзките на „Философски мъдрости“ и „Речи правоучителни философ“ с българската действителност, но така етическите принципи като внушение и изисквания запазват неотделимостта си от идейно-естетическия идеал на нашето Просвещение до 30-те — 40-те години на XIX в.

Поучителните фрагменти около живота на Платон, Сократ, Солон, Диоген, Аристотел („князът на древните философи, комуто главата обгръща общо... на човеческото познание“) са генетическото гнездо, откъдето тръгва прозата ни — и нейната преводно-подражателна линия, и нейната оригинална биографично-документална линия. Така, както ги откриваме в „Рибният буквар“, в „Забавника“, в „Христоитията“ и „Славяноболгарско детоводство“, те съдържат в неразчленен вид, т. е. в зародиш, всичко онова, което ще се разрасне в насоки на литературния процес през първата половина на века, ще се разслои и овладее специфичните си форми. В тия фрагменти има разказ, има автентичност, има обобщен опит, има наблюдения и присъда над нравите. Важно е и другото — че в основата на тия преводни фрагменти, на този интерес към чуждия свят заляга усилието да се активизира нравственият им заряд, възможността да се подпомогне формирането на нравствеността на българина под знака на общочовешкия опит.

Като имаме пред вид целия книжовен процес от началото на XIX в., сме свидетели на постоянно обогатяваната типология на нравственото в литературата. Еволюцията се откроява още в границите на дидактичното. При „умните отговори“ и „добрите съвети“ нравственото е формула, предписвана еднозначно. Вторият момент е не толкова последица от „разпадането“, колкото от разслояването на жанрово-структурни търсения. Той се проявява в „Речи правоучителни философ“ и „Философски мудрости“, в „Различни истории“. Тук обективизираната човешка постъпка е измерение за смисъла на нравственото — ситуация, която предполага поднасянето ѝ с възможностите на художествено-белетристичното. Авторската защита на морала се улеснява и подпомага както от формата, така и от средствата — оживява реалното човешко поведение не като гледище, а в макар и схематичната си естествена картина. Най-разгърнат израз на нравственото в неговите дидактично-разсъдъчни форми чрез заетото от чуждите литератури е „Гражданско позорище“ на Софроний, „Рибният буквар“, „Славяноболгарско детоводство“, „Забавникът“ на К. Огнянович, „Христоитията“ на Р. Попович. . .

На същото ниво на взаимодействие на етическото с естетическото би трябвало да определим мястото и на баснения жанр, където йерархическата им обусловеност все още не е органична, не е осъществена по законите на пълноценното художествено изображение. Популярен жанр в античността, баснята познава свой разцвет и в десетилетията на Просвещението. За интереса към нея у нас свидетелствуват: Софрониевият превод на 147 басни в 1802 г. (третият раздел на Втория видински сборник). Н. Рилски в ръкописе поставил превод на 150 басни с биографията на Езоп, Неофит Бозвели в „Славяноболгарско детоводство“

има дял „Басни избрани“ (ч. II), П. Брон в „Рибният буквар“ — петата глава е „Басни — темсили“ (с. 51 и сл.). Малко по-късно П. Р. Славейков издава „Басеник“ (1852), Р. Попович — „Езопови басни“ (1854) и др.

Синтезиран човешки опит, пресъздадени трайни човешки отношения и състояния, с епическия си елемент („случката“) и с нравствено-поучителния („поуката“) баснята е сполучлива жанрова форма, чрез която възрожденският ни книжовникотреагирва и осъществява прехода от дидактичните формули на своите изисквания към тяхната художествено-белетристична зашифровка и внушение. Нравственият постулат тук е разтворен, обвързан е с пресъздадени, макар и в алегоричната им форма, конкретни човешки ситуации. Тук внушението тръгва по нови пътища, по пътищата на художествено-белетристичното си разгръщане и защита.

Обикновено теоретиците определят баснята като „епическо произведение“. Но нейна жанрово-специфична и структурна съставка е „поуката“, която нарушава чисто епическия характер на жанра и го налага с раздвоена насоченост. Именно поради тези му особености басненият жанр е широко използван у нас през първата половина на XIX в. — благодарение на тях той участва в трансформационния процес на пренасочване и освобождаване от дидактичното за сметка на художествено-пластичното, на белетристичното. Раздвояването на опорните точки („случката“ — поуката“) все още оправдава разчленеността на внушението, макар и в една посока да са произтичащите от тях елементи, които го изграждат. „Междинна“ по своята жанрово-съдържателна структура, баснята в светлината на взаимодействието между нравственото и художественото поема ролята на „междинно“ явление, чрез което се осъществява преходът към пълноценните жанрово-стилови структури на белетристичното изображение. Двойното поданство на баснения жанр — опиращ се на конкретно разгърнати картини на действителността и човешките отношения в името на неприкрита, а еднозначно формулирана максима чрез втората си част, е осъзнавано от възрожденците ни, затова жанрът е застъпван от Софроний, П. Берон, Н. Бозвели до П. Р. Славейков.

Продуктивността си междинните форми от типа на „поучителните разкази“ и баснения жанр разкриват не толкова спрямо директната формулировка на нравствени принципи и изисквания, залегнали в „добрите съвети“, „умните отговори“ и „мъдрите изречения“, колкото спрямо явления от нов порядък, които постепенно открояват художествената плоскост на книжовния живот през първите десетилетия на XIX в. — преводната и побългарена проза.

При явленията на преводната и побългарена проза — чието начало пак трябва да свържем със С. Врачански и неговата „Митология на Синтипа Философа“ от Втория видински сборник — вече връзката и взаимодействието между етическото и естетическото променят своя характер. Нравствените принципи на книжовника са насочени към териториите на самата действителност, на конкретните човешки отношения. Моралистичният заряд се разтваря и сплавява с нееднозначни изказни форми. Не нравственият казус определя същността на нравите, а от тяхната картина трябва да произтече внушението. Нравствеността тръгва от живата човешка практика, а не от схемата за тази практика.

Със светската си проблематика и художествено-белетристичен характер на изложението творби като „Митологията“, „История на великия Александра Македонца“ (преведена в 1816 и 1820 г. от румънски език, в 1844 — от новогръцки от Хр. П. Василев), „Приключенията на Телемаха“ (прев. П. Т. Пиперов в 1845 г.), „Изгубеното дете“ от Хр. Шмит (от гръцки — Хр. Павлович в 1844 г.), „Индийска хижа“ и „Павел и Вергиния“ (прев. А. Гранитски), „Робинзон“ (ръкописен превод от Хр. Павлович), „Еничерите“ (прев. Ив. Богоров в 1849 г.)

идр.³ не само внасят новото като насока, но способствуват за качествено новия облик на литературата като процес. Разширяват се тематичните, съдържателните, проблемните, жанрово-стиловите аспекти на този процес, осъзнават се нови неговии възможности, нови социологични и нравствено-въздействащи негови измерения. Превежданите повести и романи идват с белезите на друг свят, което ще рече — и с други механизми на взаимодействието между изискванията за нравственост и формите на тяхната защита.

В „Митологията на Синтипа Философа“ например откриваме публицистичната струя, но внушението ѝ остава на заден план, изместено от поредицата случки и сблъсъци, които завладяват със своята противоречивост и конкретност, с нееднопосочността на въздействието си. Центърът на връзката етическо — естетическо вече тежее към художествено-пластичната защита на нравственото, свидетелствува за урегулирането му в духа на спецификата и изискванията на типа художествено изображение. Или поне предписателната природа на нравственото започва да се поглъща от художествено-пластичните, сюжетни и конфликтни ядра на повествованието — факт, който способства за промените в неговото естество. Истина е твърдението на Афр. Алексиева: „Основното, което ръководи нашите възрожденски преводачи при избора на едно или друго художествено произведение, е преди всичко ползата от него, какви нравствено-поучителни възможности крие в себе си то за възпитанието на възрожденския читател. Така че основният критерий в това отношение е утилитаризмът, който е отличителна черта на просвещенската епоха.“⁴ Че е така, проличава от задачите, които си поставя в програмата българското печатарско дружество „Промишление“ с преводите: „Да доставя на публиката полезни знания под формата на художествено и занимателно четиво.“ Формулировката на целите отразява и същността на предварителната нагласа, с която се тръгва към художествената литература. Това непретенциозно признание („да доставя на публиката полезни знания под формата на художествено и занимателно четиво“) е и безхитроствена защита на познавателното, на нравствено-въздействащото чрез преводните повести и романи.

Но по обективния си резултат преводите крият и една естетическа потенция, надмогат за внушението си „основното, което ръководи нашите възрожденци“, заели се с издаването им. И това защитава още първата творба в тази насока — „Митологията на Синтипа Философа“ — при която Софроний едва ли напълно е осъзнавал разкрепостяващата ѝ роля в нравствено-естетическо отношение. Че възрожденецът от началото на века трудно се е откъсвал от директната формулировка на нравственото, показва първият публикуван превод на „История на великий Александра Македонца“ (1844), която преводачът Хр. П. Василев придружил със специално приложение „нравствие на историята“, където в „обобщена форма е представено нравоучителното значение на живота и подвижите на Александър Македонски“⁵.

Свидетели сме на показателен случай, който документира преходните форми и раздвоеността на книжовника. Ненапълно убеден в пълноценността на нравственото въздействие на белетристичния текст, непроверил в духовната практика на българина възможностите на художественото, за да е сигурен, че е изпълнил задачата си, нашият възрожденски книжовник дава и публицистичен

³ Все още липсва цялостна картина и литературоведческа характеристика на преводната литература у нас през Възраждането. По-важни проучвания са: Н. Андреева. Немската художествена литература в България през Възраждането. — Год. ВИТИЗ, т. 13, 1973, с. 133—214; А. Фр. Алексиева. Преводните повести и романи от гръцки през втората половина на XIX в. — Студия Балканика, 1974, кн. 8, с. 219 и сл.; Николай Генчев. Франция в българското духовно възраждане. С., 1979, с. 293 и сл. и др.

⁴ Вж. А. Фр. Алексиева. Цит. студия, с. 120.

⁵ Пак там, с. 132.

израз на поуката от поднесеното преди това като разказ. Формата е оправдана и се налага от лабораторния характер на книжовния процес през първите десетилетия на XIX в. И тя доказва органичността, неотделимостта на преводната проза от хода на нашия литературен живот: „Тези преводни съчинения, включвайки се в органичния български литературен процес, се превръщат в степени на неговия възход и трябва да се разглеждат като факти на българската литература.“⁶ Това твърдение се поддържа и от други изследвачи. Когато разглежда някои аспекти на преводната проза, Д. Леков справедливо напомня: „Неслучайно книжовниците от Възраждането възприемат преводната литература като съставна част от националната книжнина.“⁷ Но на практика, защищавайки тезата, че белетристиката трябва да се свързва с творчеството на В. Друмев, Ил. Блъсков и Л. Каравелов от 60-те години, нашата литературна наука игнорира непосредното и продуктивно присъствие на преводната проза до 50-те години на XIX в. в естетическия развой и вкусове на българина. А това е една от двете линии на творческо изображение, която тръгва от началото на века чрез усилията на Софроний. Чрез нея се натрупва опит, усвояват се похвати и техника, изгражда се атмосферата за заживяване с възможностите на художествено мислене. Тук само маркирам постановката, че в името на верните по същество схващания за характера, ролята и неотделимостта на преводната белетристика от общия ни литературен живот трябва да се изясни картината на този първи етап на художествено повествование у нас, чийто качествено нов израз е постигнатото от В. Друмев, Ил. Блъсков и Л. Каравелов през 60-те—70-те години — но вече като втори етап от развой на белетристиката ни.

Основополагащ характер в това отношение има преведената от С. Врачански „Митология на Синтипа Философа“, по-късно отново преведена и издадена от Хр. Павлович в 1844 г., чието второ издание прави Найден Хаджийованович в 1854 г. Макар и включена в рамките на Втория видински сборник, „Баснословието“ (както я нарича Софроний) е творба със свой облик и измерения. Така повестта се налага като явление, което чертае пътищата и мястото на цяла линия във възрожденския литературен процес.

Макар и скромна по обем на фона на общата книжовна продукция — до Кримската война според изследвачите са преведени 28 повести, романи и драми, — преводната литература започва да поема важни функции в утвърждаването на художествения релеф на литературата. Като имаме пред вид целия книжовен живот (публикувани и непубликувани творби), не можем да се съгласим с Г. Д. Гачев, че преводите съставят „тялото“ на българската книжнина. Но е истина, че това е един продуктивен дял, че върху неговата територия се проявяват важни черти и измерения на онова, което ще осмисли и подпомогне самостоятелните търсения на възрожденска. Сензационно-приключенският и сантименталният елемент на сюжета и съдържанието, на отношението към изобразяваната действителност, както отдавна се е установило в нашето литературознание, улесняват възприятията на българина — благодарение на него творбата задържа вниманието, провокира паметта и любопитството. „Общо взето, преводите не съумяват да възпроизведат идейно-художествения свят на оригиналните творби. . . В най-добрия случай те възпроизвеждат случката, обстоятелството“ — обобщава за преведените от гръцки до 50-те години у нас романи и повести Афр. Алексиева.⁸ Но това е закономерният и естествен етап на преориентация на творческото съзнание на българина към заживяване със света на художественото изображение.

⁶ Вж. Г. Д. Гачев. Ускорено развитие на културата. С., 1979, с. 45.

⁷ Вж. Д. Леков. Проблеми на българската белетристика през Възраждането. С., 1970, с. 13.

⁸ Вж. Афр. Алексиева. Цит. студия, с. 150.

Преводната белетристика възстановява нрави от противоречиво естество — в нея откриваме проявите на нравственото с различен знак. От една страна, се откроява предпоставеният нравствен казус — някъде поднесен директно, какъвто е случаят с допълнението към „Александрията“, с отделни формулировки в „Митологията“. Въпросните съставки защитават моралистична тенденция, която в стилово-съдържателно отношение се реализира като публицистична струя, като дидактичен аспект на изложението. Заложеното в нея тръгва от оригинала, но отразява и схващанията на преводача. Тук трябва да търсим все още и оправданието на книжовната творба, заради целеното тук е осъществен и преводът, положени са усилия той да се съгласува с духа на времето. Вече конкретните картини, сюжетните ходове и скици на човешки нрави и взаимоотношения идват натоварени в някои случаи с белега на по-различно етично звучене. Но това по всяка вероятност невинаги се осъзнава от книжовника. Защото по-късно, при една нараснала степен на самосъзнание, каквото илюстрира П. Р. Славейков изобщо и което проличава в „Хубавинка Янка“, той се намесва и в случката, прекомпозира и произтичащото нравствено внушение. Затова сюжетът се отдалечава от своите „преварианти“ и добива сантиментално-дидактичен характер. А при Софрониевата „Митология“ сходни сюжетни ситуации застават във формата на изходната си първичност, без авторът им (т. е. преводачът) да е осъзнавал тяхното противоречиво съотношение с предпоставения моралистичен казус. Това са „шегите“ на художествено-белетристичното във време и при творческо съзнание, което все още не е заживяло с тяхната специфика и амбивалентност, с иманентно заложените в същината им противоречиви форми на утвърждаване на нравственото в поведението на живия човек.

По обем, пълнота и убедителност на изображението в превежданите повести и романи натежават случките, илюстративният елемент, който поради самостоятелното си звучене и внушения изтласква на заден план предпоставената и в същност ръководещата преводача нравствена идея. По този начин в преводната проза етичното заявява за себе си в насоките на директната си формулировка, позната от „добрите съвети“, „умните отговори“ и „философските мъдрости“. А, от друга страна, по същото време започва своите „проби“ в сферата на художественото. Възрожденецът все още не е сигурен в пълноценната защита на нравствените си принципи чрез художественото, но той започва да осъзнава, че то му дава нов ъгъл, че то е по-богато внушение. Затова успоредява в книжовната си практика директната публицистична форма с формите на емоционално-въздейственото.

Превеждайки белетристични творби от типа на „Митологията“, „Александрията“, „Приключенията на Телемаха“, „Бедна хижа“, „Изгубеното дете“, „Робинзон“, „Павел и Вергиния“, „Еничерите“, възрожденският ни писател илюстрира твърдението на Бахтин, че жанрът е „памятта на изкуството“. Защото в колективно-психологически план по този начин се заживява с възможностите и стилистиката на белетристичния жанр като количествени натрупвания, които ще дият своето качествено проявление през 60-те години, но вече пресичайки развойните си линии с линията на оригиналната документална проза.

По този начин нравственото се отдалечава от формулата-предписание и се превръща в картина на нравите, в моделиране на типове човешко поведение, всеки от който реално присъствува в изобразяваната действителност. Но те се постигат вече с формите на емоционално-пластичното, на епически развързаната картина на живота. Това е все още територия, която възрожденецът-преводач, а и читателят не познават добре, не са осъзнали нейната обзиримост — какво може и в името на какво е нейното „може“. Но от контакта си с чуждите литератури и по-скоро интуитивно, по евристичен път нашите възрожденци започват да осъзнават неговата същност. Йерархически системата от нравствени изи-

сквания и системата от жанрово-стилови форми на книжнината се урівносават, започват да функционират в насоките на своята неразлъчливост, за което способствуват занимателните сюжети, дългът на фабулата в преводната проза. Но не бива да се забравя, че върху пълноценността на нравствено-етичното внушение се отразява застъпването на една чужда действителност, чиито черти се разминават със спецификата на нашата. Сантименталните и хуманистичните елементи не са достатъчни да я актуализират в такава степен, та тя да разкрие и своето действено-преобразуващо присъствие. Трудно е да се уточнят периметрите на нейното въздействие, пластове, върху които се наслоява като опит в душевността на българина. Но от съвременна гледна точка тя като че ли притежава ограничен социално-политически заряд за пълноценна намеса в тогавашната ситуация на литературния процес у нас. Социологическите аспекти на тази преводна белетристика са с твърде ограничен обхват на въздействие. Познавателните ѝ стойности във връзка с пресъздавания чужд живот и нрави са безспорни. Но не те определят включването ѝ в творческо-еволюционния облик на нашата литература.

Ограничеността на преводната проза в общия процес на литературата се обуславя именно от ролята ѝ на школовка за майсторство, за освобождаване от задържащите вериги на нравствената норма и еднозначния ѝ разсъдъчен израз. По този начин нравственото, до известна степен необременено от предпоставеност и публицистика, осъществява взаимодействието си с художественото. Но за съжаление ефектът не притежава пълноценния заряд за конкретно въздействие върху националното и социалното битие на българина от първата половина на XIX в. Защото този ефект застива на нивото на общохуманистични, малко абстрактни, сантиментално-романтични внушения, които не активизират осезателно гражданско-патриотичната същност на възрожденеца. Но косвено подпомагат формирането на нова духовност с присъщите ѝ морално-етични измерения и показатели в литературата — в света на личното, междуличностното и гражданско усилие на българина.

Пробивът е осъществен и за него дял има преводната проза. Нравственото в рамките на книжовния процес вече напуска терена на директно-предписателните си форми, за да се свърже с конкретните проявления на нравите. На постулирания нравствен принцип, който се налага със своята еднозначност при „добрите съвети“, „умните отговори“, „философските мъдрости“ и „басните“ чрез книгите на Софроний, П. Берон, Н. Бозвели, К. Огнянович, Р. Попович, се противопоставя мрежа от конкретни прояви, от неурегулирани нрави и постъпки, върху чиято основа трябва да се постигне нов тип нравствено внушение — вече под знака на художествената литература. Преводната белетристика застава пред българския писател от първата половина на XIX в. като „вариант“, но и като изход — нравственото в дидактичните си форми е извървяло немалък път, реализирало е своя заряд чрез дамаскините, чрез историографията и просвещенското четиво. Преводната и побългарена проза дава възможност връзката на нравственото с книжнината да напусне формите на разсъдъчното и да започне да се реализира като връзка с художественото на територията на белетристичен тип повествование. А това не е малко. . .

Взаимодействието на етическото с естетическото в просвещенската ни книжина от началото до средата на XIX в. намира различен израз. Тук се спрях само на ония прояви, които произтичат от контакта с чуждите литератури, не забравяйки явленията на публицистичното, на документално-биографичното и на художествено-политическото, които свидетелствуват за нови аспекти на връзката между нравственото и художественото, но вече в духа на самостоятелните пътища на книжовния процес.